

Розділ 31.

Освітня політика у громадянському вихованні педагогічної еліти

Бобрицька В.І. – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова,
bobrytska@ukr.net
ORCID : 0000-0002-1742-0103

Обґрунтовано, що позиціонування України як суверенної, демократичної, європейської країни визначає пріоритети сучасного розвитку вітчизняної освітньої політики у формуванні педагогічної еліти, серед яких – зорієнтованість на загальнонаціональні цінності, зокрема цінності громадянського суспільства. Визначено, що перспективним в освітній політиці України є упровадження громадянського виховання у сучасній демократичній Україні, що забезпечить широкі можливості для розвитку демократичних прав, обов'язків та активної участі членів суспільства в громадській, політичній, соціальній, економічній, правовій і культурній сферах життя як на національному, так і міжнаціональному рівнях. З'ясовано особливості становлення ідеї громадянського виховання педагогічної еліти в історико-філософській генезі; визначено зміст поняття «громадянське виховання» як чинника упровадження засад демократичного суспільства у сучасній Україні; схарактеризовано сутність, мету, завдання й змістові напрями громадянського виховання педагогічної еліти як важливого пріоритету освітньої політики на сучасному етапі формування громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство; громадянське виховання; громадянська освіта, громадянські компетентності, освітня політика України; педагогічна еліта.

Вступ. Позиціонування України як європейської, демократичної, суверенної країни визначає пріоритети сучасного розвитку вітчизняної системи виховання: зорієнтованість на загальнонаціональні цінності, зокрема цінності громадянського суспільства. З огляду на це в Україні за період суверенного розвитку держава, формуючи пріоритети освітньої політики, надавала належну увагу проблемам громадянського виховання, зокрема представників освітянської спільноти. Тож, нинішні, часто суперечливі, тенденції та виклики (глобалізація, національне самовизначення і зростання ксенофобії, вияви тероризму; демократизація і утиски прав людини; технологічний процес і екологічна небезпека тощо) [8, с. 24] актуалізують нові підходи до розв'язання проблем освітньої політики в Україні з питань громадянського виховання педагогічної еліти на сучасному етапі розвитку громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суттєвий внесок у розроблення теоретичних й прикладних проблем громадянського виховання внесли А. Зуйковська [15], С. Кисельов [16], С. Рябов [29], В. Савельєв [30] та інші науковці [3]. Автором цієї статті здійснено низку напрацювань, які присвячено проблемам формування сучасної освітньої політики з урахуванням запитів громадянського суспільства [4; 5; 7; 8; 11], обґрунтування цінностей громадянського виховання в контексті цінностей та ідеалів освіти України [6; 9; 10]. Проте, незважаючи на широке коло наукових розвідок у досліджуваному напрямі, комплексне вивчення феномену громадянського виховання педагогічної еліти як важливого пріоритету освітньої політики України не було здійснено, що й обумовило актуальність здійснення цієї наукової розвідки.

Виклад матеріалу. Сучасні цивілізаційні процеси окреслюють нові азимути освітньої політики в Україні, контури якої визначено, зокрема, Хартією Ради Європи про виховання демократичної громадянськості й освіти в галузі прав людини (11 травня 2010 р.) [31]. З огляду на це, особливо нагальними є питання якісно нового напрямку державної освітньої політики в Україні – виховання активного громадянина, який усвідомлює особистісну відповідальність за рішення суспільного й державного характеру. Для такої особистості пріоритетними є традиційні цінності: совість, гідність, взаємоповага, працелюбність тощо [5, с. 32]. Але особливої значущості набувають цінності громадянського суспільства, передусім такі: формування громадянської (державної), національної та культурної ідентичності; сприяння розвитку української мови, підвищення духовного рівня Українського народу та усвідомлення його моральних норм; формування поваги до честі та гідності людини, до прав та свобод людини, здатність їх захищати [19] та інші.

Учитель/викладач як ключова постать в українській загальноосвітній і вищій школі має бути виразником і поборником ідеї розбудови правової демократичної держави, цінностей громадянського суспільства, мати якості соціального посередника, котрий допомагає молодій людині обрати оптимальну індивідуальну траєкторію самореалізації з урахуванням запитів спільноти (громади). Тому, теперішні реалії розвитку державної освітньої політики з питань громадянського виховання педагогічної еліти актуалізують втілення в освітньому процесі цінностей виховання вільного громадянина, який визнає і усвідомлює свої права й обов'язки в суспільстві, ідеї рівності, суспільного блага, свободи вибору і національної злагоди. Зокрема, надважливою є ідея про те, що сучасна освіта має забезпечувати громадянське виховання особистості, яка усвідомлює свою приналежність до українського народу, шанобливо ставиться до вітчизняних традицій, історії та мови, почуває гордість і відповідальність за свою Батьківщину, виявляє повагу до культури інших національностей, дотримується норм міжетнічних та міжособистісних відносин [6, с. 53].

Вихідним положенням до обґрунтування актуальності й своєчасності дослідження феномену громадянського виховання педагогічної еліти є розуміння його сутності як процесу формування громадянських компетентностей освітянина на

всіх рівнях професійної освіти та у всіх складниках освіти, зокрема й під час професійної діяльності.

Аналізуючи філософсько-історичний дискурс становлення ідеї громадянського виховання у більш широкому геополітичному контексті, зазначимо, що кінець ХХ – початок ХХІ століття відзначився зростанням інтересу до неї і в країнах, що раніш належали до соціалістичного табору, і країнах із розвиненою демократією. Наслідком цього стала поява низки ініціатив [31], що підтверджують важливість освіти громадянина демократичного суспільства, зокрема:

1. На Світовій конференції з прав людини, що відбулася у Відні 1993 року, прозвучав заклик до держав включити положення про права людини, демократію і верховенство права у зміст предметів навчальних програм усіх освітніх закладів формальної і неформальної освіти [31].

2. На основі рішення, прийнятого на 2-му Саміті глав держав і урядів Ради Європи (1997), розпочато ініціативу з освіти для демократичного громадянства з метою поглибити усвідомлення громадянами своїх прав та обов'язків у демократичному суспільстві [31].

3. На підставі Рекомендацій (Rec(2002)12, Rec(2003)8, Rec(2004)4, Rec(2008)23 та ін.) ініційовано освіту для демократичного громадянства в системі університетської освіти і професійної підготовки [31].

4. Відповідно до Рекомендацій 1682 (2004) Парламентської асамблеї Ради Європи розпочато розроблення Європейської рамкової конвенції про освіту для демократичного громадянства й освіти з прав людини [31].

5. На основі Резолюції 7-ї Конференції міністрів європейських країн із питань молоді, що відбулася в Будапешті 2005 року, розпочато розроблення рамкового документа з питань політики в галузі освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини [31].

Звернення до міжнародних документів, зокрема Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини, яка була ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи 11 травня 2010 р. [31], дає змогу з'ясувати, що увага зосереджена на цінностях демократії та верховенстві права. Європейська хартія про участь молоді у місцевому та регіональному житті, ухвалена Конгресом місцевих і регіональних органів влади Європи 21 травня 2003 р., містить рекомендації для органів влади та місцевого самоврядування щодо залучення молоді до процесу прийняття рішень на місцевому та регіональному рівні.

Консолідація зусиль держави, громадянського суспільства і освітянської спільноти в утвердженні соціально-аксіологічних і особистісно-ціннісних чинників модернізації вітчизняної освіти має призвести до досягнення якісно нових пріоритетів у розвитку освітньої політики в Україні [9, с.19]. Це дає підстави для обґрунтування пріоритетів освітньої політики в Україні в умовах формування нової ціннісної парадигми громадянського суспільства – демократичної, відкритої, варіативної, толерантної, здатної забезпечити гармонійну взаємодію особистості з полікультурним світом. Серед цінностей, що об'єднують сучасну освіту, можна визначити гуманізацію

освіти, освоєння цінностей культури, *виховання громадянина* – патріота своєї держави, толерантного, працелюбного, відповідального, екологічно свідомого, здатного навчатися впродовж життя; мовну та інформаційно-технологічну культуру; збереження і розвиток усіх складових здоров'я людини [8, 26].

Аналіз напрацювань учених [3; 4; 9; 11; 15; 29] дав змогу з'ясувати, що громадянське виховання є засобом формування громадянської ідентичності, юридичних і соціальних зв'язків між особистістю та суспільством, які визначаються у відносинах «громадянин-держава», «громадянин-країна» [15]. Так, С. Рябов називає цей феномен «громадянськістю» – морально-духовним станом свідомості особистості, який, по-перше, зумовлюється обізнаністю людини щодо своїх прав і обов'язків, власних інтересів і можливостей їх реалізації в суспільстві; по-друге, має глибокий емоційний вимір; по-третє, формується на підставі досвіду співіснування з громадою [29]. У цьому контексті особливої значущості набувають цінності громадянського суспільства [25; 31], передусім такі: повага до життя і прав інших, відповідальність, свобода, толерантність, гуманізм, здоров'я людини, миролюбність та інші [13].

Слід наголосити, що у прийнятій 2010 року «Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини» [31] проголошено важливість для кожної країни розвитку освіти для демократичного громадянства, в основі якої – увага до демократичних прав, обов'язків та активної участі членів суспільства в громадській, політичній, соціальній, економічній, правовій і культурній сферах життя держави.

Аналіз досвіду країн із розвиненими демократіями дає змогу поглянути на громадянське виховання в Україні педагогічної еліти як на напрям освітньої політики, що має перебувати в центрі уваги держави, суспільства й освітян [2]. Тож, на нашу думку, важливими чинниками формування у педагогічній еліті цінностей громадянського суспільства є спільна життєдіяльність, взаємодія груп, об'єднань (юнацькі організації, молодіжний рух тощо), органів учнівського й громадського самоврядування, послідовна демократизація всього освітнього процесу й усієї державної освітньої політики загалом [4].

Вважаємо, що історико-філософська генеза громадянського виховання педагогічної еліти в Україні пов'язана з особливостями становлення незалежності країни, а саме тими докорінними трансформаціями в суспільстві й системі освіти, коли переглядалися державна освітня й виховна стратегії, створювалися нові освітньо-виховні проєкти та програми, що відповідали актуальним у той чи інший історичний період суспільним викликам і перспективам [11, с. 14].

Студіювання напрацювань вітчизняних учених [1; 2; 30] дав змогу виявити, що після 1991 року означені напрацювання стосувалися переважно таких напрямів, як громадське, духовне, національно-патріотичне, моральне виховання. Проте, на нашу думку, ці розробки певною мірою не були реалізовані, зокрема, і через часткові зміни напрямів державної політики в галузі освіти та виховання дітей і молоді, зокрема й

студентської молоді, що здобувала педагогічну професію, а також через надмірну політизацію освітніх реформ [4; 7]. Обґрунтуємо свій умовивід.

З початком утвердження незалежності в Україні (1991) набула поширення концепція невторчання ідеології, політики в освітній процес закладів освіти, зокрема й закладів вищої педагогічної освіти, певної нейтральності виховання, автономного розвитку освіти, опертя на загальнолюдські, національні, гуманістичні цінності. Логічно, що виникнення й схвалення цієї концепції зумовлювалися реакцією на засилля ідеології за радянських часів. Проте, вищезазначена тенденція досить швидко змістилася у бік розбудови виховного процесу на національному ґрунті, що спирався на народознавчі, українознавчі засади освіти, які й дотепер застосовуються та підтримуються в закладах освіти різних типів. Згодом настав короткий час героїзації нашої історичної пам'яті, упровадження підходів до національної історії як складника виховного процесу в закладах освіти усіх типів. За часів, що передували Революції гідності, було здійснено намір привнести в освіту й виховання неорадянські підходи – відбувалася глорифікація радянських героїв, трудових звитяг радянського часу, планувалися масштабні проєкти й програми, які мали неорадянські, неоконсервативні ознаки [1].

Нормативно-правовим підґрунтям для планування й реалізації освітньої політики України у громадянському вихованні педагогічної еліти впродовж становлення незалежності стали такі документи:

1) Рекомендації Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетентності для навчання протягом усього життя» (2006) [28];

2) Конституція України (1996) [17];

3) Закон України «Про освіту» (2017) [14];

4) Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки (2016) [22];

5) Указ Президента «Про сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері» (2016) [26];

6) Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року (2016) [27];

7) План заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у цій сфері, затверджений Кабінетом Міністрів України (2018) [24] тощо.

Додамо, що розроблені вітчизняними вченими й громадськими діячами «Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки» (2015 р.) [25], «Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015 р.) [21], «Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2016–2020 роки» (2016 р.) [13], «Концепція розвитку громадянської освіти в Україні» (2018 р.) [19] стали визначальними для впровадження ідей громадянського виховання педагогічної еліти в Україні. Такі кроки знайшли підтримку у вітчизняного політикуму й всієї української освітянської спільноти, оскільки розвиток

громадянського суспільства будується як взаємодія суб'єктів, найважливішою складовою якої є формування громадянської відповідальності за суспільно-політичні процеси, набуття навичок здійснювати демократичне управління на місцевому рівні та навичок участі громадян у веденні державних справ, моральність особистості.

Аналіз положень означених правових актів дає змогу виявити, що Законом України «Про освіту» [14] державою визначено право створення умов для формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомлення цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина [14]. Окрім того, педагоги, які працюють в галузі загальної середньої освіти, у своїй роботі керуються статтею 12 вищезазначеного закону, де визначено серед 12 ключових компетентностей такі як громадянські, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, усвідомленням рівних прав і можливостей для кожного [14].

Слід додати, що відповідно до «Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року [27], схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016, до соціальної та громадянської компетентності належать усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, в сім'ї, на роботі, поваги до закону, дотримання прав людини і підтримка соціокультурного різноманіття [27].

Згідно «Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016-2020 роки» [22] було передбачено активізацію діяльності, спрямованої на підвищення освіченості населення щодо можливостей захисту своїх прав через різні форми демократії [22].

Погоджуємося з науковцями й практиками, які вважають, що важливе місце у громадянському вихованні посідає громадянська освіта – навчання спрямоване на формування знань про права і обов'язки людини. Громадянська освіта тісно пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості у суспільній сфері [18]. Так, звернення до тексту «Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» (2018) [19] дає змогу внести уточнення до тлумачення сутності досліджуваного феномену – «це навчання та громадянське виховання на основі національних та загальнолюдських цінностей» [19], а також мети громадянської освіти – «формування і розвиток у громадян України громадянських компетентностей, спрямованих на утвердження і захист державності та демократії, здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за своє власне життя, за налагодження гармонійних стосунків між членами своєї сім'ї, за життя територіальної громади» [19]. Ця цільова настанова дещо розширює попередню, визначену у «Концепції громадянської освіти в Україні» (2000) – формування особистості, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її

громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі в житті суспільства [20].

На нашу думку, натеper цілком актуальними для формування освітньої політики в Україні з питань громадянського виховання педагогічної еліти є визначені у «Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» (2018) [19] пріоритетні завдання:

1) формування громадянської (державної), національної та культурної ідентичності [19];

2) сприяння розвитку української мови, підвищення духовного рівня Українського народу та усвідомлення його моральних норм [19];

3) формування поваги до честі та гідності людини, до прав та свобод людини, здатність їх захищати [19];

4) формування громадянської відповідальності за суспільно-політичні процеси, набуття навичок здійснювати демократичне управління на місцевому рівні та навичок участі громадян у веденні державних справ [19];

5) формування і розвиток критичного мислення та медіаграмотності, вміння їх практичного застосування [19];

6) впровадження ідей інклюзивного навчання [19];

7) формування активної життєвої позиції, здатності до громадських ініціатив та волонтерства [19];

8) формування навичок конструктивної міжособистісної та суспільної взаємодії, яка ґрунтується на взаємоповазі, обміну досвідом і співпраці [19];

9) впровадження принципів солідарності та турботи про спільне благополуччя [19].

Окрім того, на нашу думку, громадянське виховання педагогічної еліти як важливого пріоритету освітньої політики України базується на аксіологічних засадах, тобто морально-етичні імперативи й цінності є головним критерієм розуміння того як дотримуватися законів країни, але водночас не дозволяти владі порушувати права її громадян, як домагатися від влади задоволення їхніх правомірних потреб, як бути гідним виразником ідей демократичного суспільства й поборником його свобод, жити за умов відстоювання державного суверенітету й територіальної цілісності держави.

Визначення змісту освітньої політики України в громадянському вихованні педагогічної еліти дає змогу відзначити правомірність визначених у «Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» (2018) [19] основних змістових напрямів її реалізації, а саме: 1) права людини та громадянина; 2) участь громадян та інститутів громадянського суспільства у веденні державних справ; 3) використання судової системи для захисту громадянських прав; використання інших механізмів захисту прав людини на національному та міжнародному рівні; 4) участь громадян та інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення, процесах прийняття рішень на різних рівнях; відповідальне ставлення до своїх обов'язків; 5) національно-патріотичне виховання; 6) критичне мислення; 7) медіаосвіта; 8) волонтерська діяльність [19].

Аналізуючи громадянське виховання педагогічної еліти як чинника упровадження засад демократичного суспільства в сучасній Україні, не можемо оминати низки питань, що цікавлять учених, освітян, громадян: Чи збігаються інтереси держави й суспільства стосовно стратегії і тактики розвитку громадянського виховання педагогічної еліти? І як наявне співвідношення інтересів позначається на реалізації громадянського права на освіту, упровадженні засад демократичного суспільства в Україні? У пошуках відповідей на ці запитання, звернемося до текстів «Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки» [25], «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді» [21], Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки [13]. Ці документи, на нашу думку, сприяють виведенню громадянського виховання педагогічної еліти в Україні на новий якісний рівень.

Вважаємо, що знаковою віхою у розбудові громадянського виховання педагогічної еліти в Україні став старт у квітні 2017 року Всеукраїнського проєкту «Громадянська освіта та електронна демократія в навчальних закладах» [12], термін реалізації якого спливає у 2017–2018 н.р. За задумом організаторів проєкту (ВМГО «Українська студентська спілка», соціальний проєкт «Академія навичок», Асоціація інноваційної та цифрової освіти, Міністерство освіти і науки України, ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» за підтримки Фонду Східної Європи та програми EGAP «Електронне врядування задля підзвітності та участі громади»), він посприяв упровадженню стандартів і засад демократичного суспільства, формуванню в освітян як представників педагогічної еліти країни ключових компетентностей XXI століття (соціальної, громадянської, інформаційно-цифрової), наданню колективам освітніх установ необхідних знань та інструментів для активізації діяльності в напрямі розвитку демократії, допоміг їм стати центрами громади, згуртувати навколо себе активних громадян. Слід зазначити, що в контексті перспектив упровадження засад демократичного суспільства в Україні нам імпонує положення «Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» (2018) про те, що система громадянської освіти має охопити всі складники освіти, рівні і ступені освіти, стандарти освіти, заклади освіти та інших суб'єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, органи управління у сфері освіти, а також нормативно-правові акти, що регулюють відносини між ними [19].

Узагальнюючи викладене зазначимо, що події останніх років в Україні (Революція гідності, анексія Криму, гібридна війна на Донбасі) змусили українців поглянути на свою історію, реалії сьогодення, національну культуру під іншим кутом зору, що, безсумнівно, позначилося й на баченні мети і змісту сучасного громадянського виховання педагогічної еліти в Україні. Натепер, раніш дражливі теми для обговорення в громадянському суспільстві й освітянській спільноті в Україні (зокрема, формування мовної політики, оцінка історичної спадщини, вибір зовнішньополітичної стратегії України, інтеграція до Європейського Союзу, Блоку НАТО та ін.) зникають з порядку денного, залишаючи позаду цільове цивілізаційне роздвоєння та регіональну поляризацію настроїв у громадянському суспільстві. На

наше переконання, перспектива громадянського виховання педагогічної еліти як важливого пріоритету сучасної освітньої політики в Україні пов'язана з підвищенням ролі освітян та громадських організацій у формуванні в дітей та молоді громадянської позиції, що відображатиме їх ціннісне ставлення до своєї держави, суспільства, розвитку демократичних цінностей, соціальної комунікації у полікультурному суспільстві України, сприятиме відчуттю власної гідності, належності до країни як її громадян і патріотів.

Висновки. У процесі дослідження сучасної освітньої політики України у громадянському вихованні педагогічної еліти було здійснено низку теоретичних узагальнень, зокрема:

1) аналіз філософсько-історичного дискурсу становлення ідеї громадянського виховання в широкому геополітичному контексті дав змогу виявити, що кінець ХХ – початок ХХІ століття відзначився зростанням інтересу до нього і в країнах, що раніше належали до соціалістичного табору, і країнах із розвиненою демократією, наслідком чого стала поява низки ініціатив (Світова конференція з прав людини, 1993 р.; 2-й Саміт глав держав і урядів Ради Європи, 1997 р.; Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи, 2004 р.; Резолюція 7-ї Конференції міністрів європейських країн із питань молоді, 2005 р. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини, 2010 р. тощо) для демократичного громадянства з метою поглибити усвідомлення громадянами своїх прав та обов'язків у демократичному суспільстві.

2) сутність, мета, завдання й змістові напрями громадянського виховання педагогічної еліти як важливого пріоритету освітньої політики в Україні обумовлюється важливістю формування громадянських компетентностей на всіх рівнях освіти та у всіх складниках освіти; формування і розвитку громадянських компетентностей, спрямованих на утвердження і захист державності та демократії, здатності відстоювати свої права, відповідального ставлення до громадянських обов'язків, відповідальності за майбутнє покоління, яке має вирости з відчуттям громадянського обов'язку й відданості громадянському суспільству;

3) ефективність освітньої політики України з питань громадянського виховання педагогічної еліти визначається упровадженням засад демократичного суспільства у сучасній Україні, результативністю охоплення всіх складників освіти, рівнів і ступенів освіти, стандартів освіти, закладів освіти та інших суб'єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, органів управління у сфері освіти, а також своєчасністю ухвалення й упровадження нормативно-правових актів, що регулюють відносини усіма суб'єктами, що здійснюють громадянське виховання на теренах національної освітньої системи.

Перспективи подальших наукових розвідок автора визначаються важливістю дослідження досвіду громадянського виховання педагогічної еліти в Україні, зокрема в Національному університеті імені М.П. Драгоманова.

Список використаної літератури :

1. Андрущенко В.П., Бех І.Д., Бурда М.І. та ін. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні. Нац. акад. пед. наук України / ред. кол. В.Г. Кремень (голова), В.І. Луговий (заст. голови), О.Я. Савченко (заст. голови) та ін.; за заг. ред. В.Г. Кременя. Київ: Пед. думка, 2016. 448 с.
2. Аналітичний звіт «Сучасний стан громадянської освіти в Україні» / авт.: І.В. Іванюк, О.В. Овчарук, А.Б. Терещенко. Київ: ГО «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики», 2013. 104 с.
3. Асламова Т., Бакка Т., Бортніков В. та ін. Громадянська освіта: теорія і методика навчання: навч. посіб. для студентів ВНЗ. Київ: Видавництво ЕТНА-1, 2008. 174 с.
4. Бобрицька В.І. Аксіологічний дискурс освітньої політики в контексті сучасних суспільних викликів. Освітня політика: філософія, теорія, практика: монографія / за ред. В.П. Андрущенка; авт. кол.: В.П. Андрущенко, Б.І. Андрусишин, В.І. Бобрицька, Р.М. Вернидуб та ін. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. С. 143–168.
5. Бобрицька В.І. Європейські виміри державної кадрової політики України у підготовці працівників для системи освіти. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія Педагогіка. Психологія*. Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАК-друк», 2015. Вип. 1(6). С. 30-35.
6. Бобрицька В. І. Освітньо-виховні цінності та ідеали української школи. *Міжнарод. наук.-практ. конф. «1020-річчя започаткування шкільної освіти в Україні»*, 23 квітня 2009 р. Київ, Вид-во КМПУ «Університет», 2009. С. 50 – 55.
7. Бобрицька В.І. Освітня політика в умовах формування громадянського суспільства. *Восьмі юридичні читання. Правові проблеми взаємодії влади і громадянського суспільства: зб. матеріалів міжнарод. наук. конф.* (м. Київ, 10–11 жовтня 2012 р.). Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. С. 227–230.
8. Бобрицька В.І. Планування й упровадження освітньої політики в Україні на сучасному етапі розвитку громадянського суспільства. Матер. III Міжнародн. наук.-практ. конф. «Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики», 24 квітня 2019 року, НПУ імені М.П. Драгоманова, м. Київ. С. 24-28.
9. Бобрицька В.І. Цінності та ідеали сучасної освіти України. *Sophia Prima: dialogue of eternal recurrence International Humanitarian Journal*. Київ: UAN publishing, 2018. №1(1). С. 19–27.
10. Бобрицька В.І. Ціннісні орієнтири та ідеали сучасної освіти України. *Освітній дискурс*. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. Випуск 9(12). С. 7–18.
11. Бобрицька В.І. Феномен громадянської освіти у філософському, соціальному й освітньому контекстах. *Освітній дискурс*. Випуск 11(3). Київ, Україна, 2019. Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова. С. 7-19. DOI: 10.33930/ed.2019.5007.11(3)-1
12. Всеукраїнський проект «Громадянська освіта та електронна демократія в навчальних закладах». Квітень 2017 року. URL: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/anonsi->

[podij/2017/04/10/startue-vseukrayinskij-proekt-%C2%ABgromadyanska-osvita-ta-elektronna-demokratiya-v-navchalnix-zakladax%C2%BB/](#)

13. Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2016–2020 роки. Постанова Кабінету Міністрів від 18 лютого 2016 року № 148. URL: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/category/433>

14. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 38-39, ст.380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

15. Зуйковська А. Громадянська освіта як засіб упровадження цінностей суспільної солідарності: український досвід. *Наукові записки ІПіЕНД імені І.Ф. Курбаса НАН України*. Випуск 6 (62). С. 323–333. URL: http://www.ypiend.gov.ua/uploads/nz/nz_62/zuikovska_gromadianska.pdf

16. Кисельов С. Громадянська освіта чи політологічна просвіта. *Наукові записки. Політичні науки*. 2015. Том 173. С. 26–29.

17. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

18. Концепція громадянського виховання. *Громадянська освіта*. 2000. № 21. URL: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302>

19. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Розпорядження Кабінету міністрів України від 03 жовтня 2018 року № 710-р. URL: www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku-gromadyanskoyi-osviti-v-ukrayini

20. Концепція громадянської освіти в Україні. *Громадянська освіта*. 2000. № 33. URL: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974>

21. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. Наказ МОН України від 16 червня 2015 року № 641. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/konczepczyia-naczionalno-patriotichnogo-vixovannya-ditej-i-molodi.html>

22. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки. *Урядовий портал*. 2015. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/nacionalna-strategiya-spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2016-2020-roki>

23. Постанова Президії Академії педагогічних наук України «Про концепцію громадянського виховання дітей та молоді». 19 квітня 2000 р. Протокол № 1-7/4-49. URL: <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302>

24. Про затвердження Плану заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у цій сфері. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 березня 2018 р. № 179 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-shodo-zmicnennya-nacionalnoyi-yednosti-konsolidaciyi-ukrayinskogo-suspilstva-ta-pidtrimki-iniciativ-gromadskosti-u-zaznachenij-sferi>

25. Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки. Указ Президента України. Документ 580/2015 (утратив чинність у 2019 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015#Text>

26. Про сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері. Указ Президента України. Документ 534/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/534/2016#Text>

27. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/249613934>

28. Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетентності для навчання протягом усього життя» від 18 грудня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text

29. Рябов С. Громадянська культура та участь громадян: Рукопис. Київ: Інститут громадянської освіти. 2007. 19 с.

30. Савельєв В.Л. Громадянська освіта. Філософія освіти: Навч. пос. / за наук. ред. академіка В.П. Андрущенко та ін. Київ: вид-во: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. С. 191–197.

31. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини. Видавництво Ради Європи: F-67075 Strasbourg Cedex, 2010. 32 с. URL: <https://rm.coe.int/16806b93be>